

УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА МІЖ ПОЛЬСЬКИМ ТА УКРАЇНСЬКИМ ЕТНОСАМИ

Василь БАЛУШОК

Українська шляхта, як особлива етносоціальна група, постійно існувала фактично на українсько-польському етнічному порубіжжі, незважаючи на те, що вона необов'язково поселялася на власне географічному прикордонні України. Річ у тім, що в умовах відсутності власної державності соціальна верхівка українського народу втягувалася в державно-політичні процеси тих державних організмів, до складу яких входила Україна, а також зазнавала культурного впливу нобілітету цих держав. Вона в ці періоди існувала на межі двох етнічних і культурних полів — українського та іноетнічного. Це стосується у першу чергу саме шляхти. Власне навіть утворення в Україні шляхти як осібної соціальної групи, з її специфічними становими особливостями та привілеями пов'язане із входженням нашої країни до складу Польщі 1569 р. Український нобілітет зазнав тоді особливо значної реорганізації на засадах традицій іноетнічної (а саме, польської) державності¹.

Усі шляхтичі Речі Посполитої, будучи тією чи іншою мірою задіяними в політичних процесах, виступали членами «шляхетської нації», «за нацією» вважали себе поляками (*natione Polonus*) і лише «родом» (*gente*) були українцями², литовцями, білорусами («литвинами») чи власне поляками³. Це зумовило, по-перше, тісну пов'язаність поліетнічної шляхетської верстви Речі Посполитої саме з Польщею та її політичною системою і, по-друге, забезпечило домінуюче становище у складі цієї верстви поляків та польської культури. Як наслідок, українська шляхта перетворилася на порубіжну в етнічному плані соціальну групу й стала зазнавати полонізації. Означена ситуація надалі підсилювалася тим, що східний кордон Польщі, що проходив по українських теренах, в силу історичних обставин неодноразово переміщувався то з заходу на схід, то зі сходу на захід. У результаті українська шлях-

та фактично існувала на етнічному порубіжжі. Адже потрапляючи до складу Польщі, вона неодмінно зазнавала полонізації, а опиняючися в складі Гетьманщини як автономної частини Росії чи пізніше безпосередньо Росії — деполонізувалася.

Першим опинився в означеному становищі український нобілітет Галичини. Там польська шляхта й магнаторія з'явилися ще за часів Казимира Великого (друга половина XIV ст.), а за правління Ягайла в кінці XIV — перших десятиліттях XV ст. приплив її зріс. Ці іноетнічні представники панівного прошарку прибули сюди як із власне Польщі, так і з інших країн Центральної Європи (Угорщини та ін.) і зазнали тут спольщення⁴. За короля Ягайла власниками повітів стали представники польського можновладства Спитко з Мельштина, Ян з Тарнова, члени дому Ягеллонів та Пястів — Свидригайло, Федір Любартович, Земовит Мазовецький⁵. З часом чисельність польського елемента серед панівного прошарку підпольських земель України продовжувала зростати. Разом з тим у Галичині існувала і чисельна руська (українська) шляхта. Зокрема, тут здавна проживало близько 13 заможних руських шляхетських родин, що належали до гербової спільноти Корчаків, не кажучи вже про чисельну дрібну шляхту. Предки Корчаків, галицькі бояри другої половини XIV ст. зуміли здобути чи утримати з більш ранніх часів високу позицію у соціальній ієрархії Галицької Русі після завоювання її Казимиром III⁶. Корчаки (Бибельські, Передільницькі, Сінновські-Кшечовські, Бажі та ін.), що виступали своєрідним родинним союзом кількох сімейних груп, були поєднані між собою тісними різноплановими зв'язками, «найімовірніше — не кровного споріднення чи спільного походження від одного предка по чоловічій лінії»⁷.

У 30–40-х роках XV ст. чисельність етнічно руської шляхти в Галичині зменшується у зв'язку з її асиміляцією польським елементом, у чому велику роль грали тісні контакти родинного характеру з польською шляхтою. Разом із тим акультурація й асиміляція руської, у тому числі багатой й родовитой шляхти у Галичині проходила суперечливо, довго і неоднозначно. Упродовж всього XV ст. й навіть довше фіксуються подвійні імена, які передбачали подвійне хрещення, що свідчить про амбівалентність та розмитість конфесійної, а значить і етнічної ідентичності багатих нащадків галицького боярства. І все ж багатші шляхетські українські родини Галичини, як правило, поступово полонізувалися. Разом із тим тамешня досить чисельна дрібна руська шляхта стійко зберігала свою етнічну приналежність, однією з важливих складових якої виступала православна віра, пізніше змінена на греко-католицьку. Її частка, зокрема в XVI–XVII ст., була найбільша у Перемишльській землі, дещо менша в Галицькій, Львівській та Жидачівській і найменша в Сяноцькій⁸. Дрібна шляхта мало чим відрізнялася від простолюду, хоча й вельми ретельно стежила за дотриманням свого шляхетства.

На підлитовських землях України в складі нобілітету до Люблінської унії майже неподільно панував український (руський) етнічний елемент. Якщо тут з'являлися представники панівного класу іноетнічного, наприклад, литовського походження, то вони, вступивши у шлюбні зв'язки з місцевою русько-українською знаттю, досить швидко злилися з тутешньою православною соціальною верхівкою. Лише тих із них, хто зберігав католицьку віру, можна дещо вирізнити у цьому середовищі, хоча у побуті та звичаях вони не так уже й сильно відрізнялися з-поміж місцевих українських зем'ян та аристократів⁹. Так само швидко асимілювалися й вихідці з тюрко-татарського середовища, яких було, судячи з усього, більше, але свою ідентичність вони теж міняли на українську через одне-два покоління¹⁰.

Подібно складалася спочатку доля й польського етнічного елементу. До Люблінської унії 1569 р. поляки, хоч і не масово, але теж потрапляли на підлитовські українські терени. Наприклад, з Черкаської люстрації 1552 р. довідуємося, що польський шляхтич Ян Келбовський за жінкою, княжною Домонтовною, дістав маєтності на Черкащині¹¹. Такі іммігранти теж у тій чи іншій мірі зазнавали асиміляції. Після унії, яка денонсувала діючу до того заборону на придбання мешканцями Польщі земель на підлитовських теренах, польська шляхта почала інтенсивніше проникати в Україну. Причому не тільки на близькі до польських волинські терени, але й Наддніпрянщину. Наприклад, зберігся документ про продаж 1571 р. київським зем'янином Дмитром Єльцем селища Серяков біля Києва польському шляхтичеві Марку Поплавському¹². За даними Н. Яковенко, напередодні Хмельниччини близько 1/4–1/3 всього поземельного фонду тут належало полякам, але були це в першу чергу магнатські володіння. У той же час середні землеволодіння прийшлої шляхти були зовсім незначними — близько 4,4 %, а дрібні і взагалі мізерні — 1,6 % земельного фонду¹³. Тобто це свідчить, що польський елемент серед місцевої шляхти не був чисельним.

Все ж на близьких до Польщі землях України, що колись належали Литві, польський елемент у складі шляхти в другій половині XVI — першій половині XVII ст. поступово зростав. Так було, зокрема, на Волині, куди прибувало досить багато польських безземельних шляхтичів, щоб тут, при князівсько-магнатських дворах, спробувати вислужити собі краще майбутнє. Вони здебільшого одружувалися з місцевими шляхтянками русинками, особливо з удовами, які, беручи таку безземельну шляхетську «голоту» у приїми, забезпечували собі фактично домінуюче становище в родині¹⁴. (Українські шляхтянки в пізньосередньовічно-ранньомодерні часи за життя, виходили заміж по кілька разів, оскільки в умовах «українного» прикордоння зі Степом їх чоловіки часто гинули у війнах.)

І на перших порах, особливо до полонізації українських князів та магнатів, ці польські шляхтичі переважно асимілювалися українською шляхтою. Цьому сприяла і та обставина, що прибулі польські шляхтичі були «голою», не маючи на українських теренах земельної власності. А осілість з діда-прадіда в певній місцевості і власний маєток дуже цінувалися в шляхетському середовищі. Польські шляхтичі, що прибували в цей час в Україну, були також «чужими» для чисельної місцевої шляхти і в етнокультурному плані, що теж мало відповідні наслідки.

Ставлення української шляхти до приїждивих шляхтичів-поляків у той період, якщо й не як до «чужих», то однозначно і не як до «своїх», проявляється в так званій «промові Мелешка», приписуваній Смоленському каштелянові, але, як відзначає М. Грушевський, «основа твору явно українська»¹⁵. Останнє підтверджується й тим, що автор розрізняє «литву», «литвинов» (тобто білорусів), з одного боку, і «русь» — з другого¹⁶. У цьому сатиричному творі автор пише про короля польського і великого князя литовського Сигізмунда І, що він «Ляхов з их хитростями велме не любил, але Литву и нашу Русь любительно миловал!»¹⁷ А «хитрих» поляків автор висміює таким чином: «Ты борщик — а слуга Лях за пукатую штуку мяса! Ты за фляшку — а он за другую; а коли слабо держиш, то он и ту з рук вырвет! Только пылнует: скоро з дому ты, то он моучком прыласкает ся до жонки». «Я бы мовил: час тых то Полячков з Нѣмцами повытинати, од поручника до Ради». «А коли еще Лях как жеребец ржет коло дѣвок, как дрыгант (жеребець — В. Б.) коло кобыл, прійми ж к нему двох Литвинов на страж, бо и сам дѣдко не упильнует!»¹⁸. Ймовірно, в останньому реченні могла відобразитися зазначена вище ситуація, коли поляки-шляхтичі намагалися пристати в Україні у прийми до місцевих шляхтянок. Така ситуація, судячи з усього, сприяла українізації означених польських шляхтичів, що намагалися закріпитися серед місцевої шляхти, яка дуже неохоче приймала

їх у своє середовище. І лише згодом, з акультурацією, а далі й полонізацією українських князів і магнатів, при дворах яких переважно й концентрувався польський елемент, поляки-шляхтичі перестали зазнавати асиміляції і стали не тільки зберігати свою польськість, але й поширювати її на навколишню українську шляхту.

Аж до Козацької революції 1648 р. в Україні на колишніх підлитовських землях серед шляхти, як видається, переважав місцевий етнічний елемент. А рівень полонізації української шляхти був незначним. Тож, гадаю, помиляється польська дослідниця Д. Сосновська, вважаючи Міхала Володийовського, відомого героя романів Генрика Сенкевича, «сполонізованим русином»¹⁹. Скоріше за все, він ще не зазнав полонізації, а «сполонізував» його автор. Усе ж, очевидно, певної полонізації українська шляхта поступово зазнавала. У першу чергу це стосується магнатів, а також тих шляхтичів-русинів, які служили при магнатсько-князівських дворах. Разом з тим уже навіть сама належність до шляхетської верстви, існування якої пов'язувалося з Польщею, вела до усвідомлення всією українською шляхтою власної причетності до польської політико-культурної сфери. Не випадково пізніше, в ході Хмельниччини, для більшості українських шляхтичів сильнішою виявилася не етнічна, а станова солідарність, яка об'єднала їх не з українськими козаками, а з польською шляхтою.

Козацька революція середини XVII ст. та наступна Руїна, що супроводжувалися змаганням за українські терени сусідніх держав, розітнули Україну навпіл, спричинили чергове переміщення польського кордону та кардинально вплинули на долю української шляхти. Історія української шляхти на Лівобережжі після Хмельниччини є на сьогодні майже недослідженою проблемою. Частина її прилучилася до козацтва. Про це свідчить той факт, що 12 % гербів козацької старшини Гетьманщини мали староукраїнське й польське (менше) походження, тобто їх власники

походили з колишньої шляхти²⁰. Доля іншої частини лівобережної шляхти в Козацькій державі невідома. Можна припустити, що частина її емігрувала на Правобережжя, а якась кількість малозаможних шляхтичів при формуванні козацького стану злилася з рядовим козацтвом, яке не мало гербів.

На правобережно-західноукраїнських землях події Хмельниччини та Руїни призвели до посилення колонізації української шляхти. Велика частина її солідаризувалася з польською шляхтою уже в ході Хмельниччини. Величину цього шляхетського елемента ще належить встановити, проте, гадаємо, він становив більшість. Саме етнічно українська (руська) шляхта воювала проти повсталих козаків у складі військ Речі Посполитої. І це було закономірно, оскільки вістря удару козацького повстання спрямовувалося якраз проти шляхти, безвідносно до її етнічної приналежності. Зі шляхтою козацтво змагалося у смертельному двобої за своє «місце під сонцем» у складі державної еліти. Саме тому, наприклад, змістом звернення овруцької (української) шляхти до гродського уряду 1650 р. були протести проти козацьких «розбоїв та гвалтів»²¹. Козаки, а також, можливо, й повсталі «чернь», відбирали у шляхтичів та знищували такі важливі для них «привілеїї отъ Королей Польских на грунта и именія служащіе и прочіе разныя права отъ разныхъ лицъ на грунта и части именій»²², тобто документи, що служили підставою шляхетства. Так, Овруцька гродська книга містить скаргу українських шляхтичів Меленівських (Данила, Василя, Григорія, Яна, Самуеля, Миколая та інших) з Коростенщини на дії відомого фастівського козацького полковника Семена Палія «в тому, що згадуваний звинувачений, не зважаючи на права і вольності шляхетські, ставши зі своїми кількомастами козаками на зимовий постій в домах власних шляхетських, кривди і розбої великі чинив»²³.

Коли ж після відступу козацьких військ та переселення козаків з родинами з Правобережної України на Лівобережжя польські

власні стали вживати репресивних заходів проти всіх, хто брав участь у повстанні, то й ті з української шляхти, хто симпатизував козацтву, переважно солідаризувалася з шляхтою польською²⁴. У зв'язку з означеними політичними подіями, в Речі Посполитій посилюється полонізація. Річ Посполита шляхетською громадською думкою починає подаватися як край католицький, що є передмурком християнства, перебуває під захистом Бога і тому не може впасти²⁵. Саме тоді виникає ситуація, стосовно якої польський дослідник кінця XIX ст. Я. Бистронь зазначає: «Шляхтич був завжди поляком, хоч би і по-польськи не розмовляв»²⁶.

Про акультурацію українського нобілітету, яка почалася ще до Хмельниччини, а після закінчення пов'язаних з нею подій значно посилася, свідчить мова записів у гродських та земських книгах, в яких фіксувалися різноманітні судові справи шляхти. Як показують ці записи, до кінця XVI ст. в актових книгах найближчого до власне польських земель Волинського воєводства це майже виключно руська (староукраїнська) мова. У XVII ст. з'являються записи польською мовою, що відбувалося паралельно з появою тут усе більшої кількості поляків-шляхтичів. Так, за підрахунками Н. Яковенко, в Луцьку за 10 років (з 1611 по 1620 рр.) 91 % записів зроблено руською мовою, в той час як із 1641 по 1648 рр. цей показник знизився до 43,5 %²⁷. Після Хмельниччини ж їх кількість різко зменшується. Наприклад, усі справи книг Овруцького гродського уряду за 1678–1680 роки вже записані по-польськи, хоча початки й кінцівки ще зроблені за традицією староукраїнською мовою. У Житомирському гродському суді україномовні справи відносно послідовно фіксуються до середини XVII ст. З другої половини цього століття — рідко, а у XVIII ст. за роки 1707, 1714–1722, 1724–1740, 1753–1755 їх вже немає зовсім²⁸. Українська шляхта, піддаючися полонізації й окатоличенню, очевидно, дуже слабо відчувала етнічну єдність з іншими соціальними групами українського етносу, в уся-

кому разі на вищому рівні етнічної самосвідомості, хоч у побуті зберігала численні елементи української культури і навіть мову.

Впродовж XVIII ст., коли польський кордон проходив по Дніпру, українська шляхта на Правобережжі зазнавала невпинної полонізації, хоча остаточно так і не була сполонізована. Ситуація залишалася незмінною аж до польського повстання 1830–1831 років. Потужним полонізуючим чинником стала мережа інформаційних комунікацій²⁹, що була на Правобережжі до повстання 1830–1831 років практично всуціль польськомовною. Система шкільництва, де отримували освіту сини українських шляхтичів, мова діловодства та офіційних установ, громадських організацій і зібрань була польською. Дещо збоку цього впливу опинилася бідна дрібна шляхта, особливо околична, діти якої не мали змоги отримувати освіту в польськомовних учбових закладах, а вона сама не брала активної участі у роботі державних і громадських установ.

Потужним чинником полонізації шляхти виступила польська та сполонізована аристократія. За спостереженнями М. Грушевського над барською околичною шляхтою середини XVIII ст. (1730–1780 роки), швидше спольщувалася та шляхетська родина, «що тягла до місцевої аристократії і тому зазнала більшого польського впливу»³⁰. Як приклад можна назвати шляхту, яка проживала на Київщині в районі Білої Церкви та Фастова. Вона була, судячи з усього, пов'язана у той чи інший спосіб з маєтками графів Браницьких, що знаходилися в цьому районі. Саме тому свого часу ця шляхта зазнала досить сильної полонізації, незважаючи на те, що не всі її тамтешні роди (Блошеневичі, Добрівські, Домашевські, Збіцькі, Звірковські, Камінські, Кончаківські, Костецькі, Ліпські, Лясоти, Павловські, Пшонківські, Радзієвські, Раєвські, Скурські, Терлецькі, Тхоржевські, Хілінські, Чеховичі, Шараєвські та інші) ведуть свій початок безпосередньо з Польщі. Якраз при дворах магнатів дрібні українські шляхтичі втягавалися в польськомовну стихію та засвоювали польські

звичаї і культуру. Сприяла цьому й служба у польських військах. При дворах польських та сполонізованих аристократів було багато і власне польської дрібної шляхти. Тут мовнокультурне середовище особливо сприяло полонізації української шляхти, адже домашня та маєткова обслуга магнатів, як правило, складалася з «неосілої» шляхти, тобто відірваної від своїх рідних місць. І якщо український шляхтич чи шляхетська родина потрапляли в таке середовище, вони відривалися від рідних теренів та пов'язаних з ними традицій. Разом з тим на Правобережжі відомі й цілі села чи їх частини, де проживали поселенці шляхтичі, походження яких виводиться з власне Польщі. Такі села існували, наприклад, у сьгоднішньому Макарівському, Васильківському, Фастівському, Білоцерківському та інших районах Київщини. Характерно, що жителі сусідніх сіл та сільських кутків цих колишніх переселенців-шляхтичів з Польщі, які на XX ст. зазнали в Україні значного українського впливу та змішалися з українцями (про це нижче), а сьогодні є україномовними і мають українську самосвідомість, ще й досі продовжують називати «ляхами»³¹.

Взагалі ж походження шляхетського територіального угруповання, що сформувалося у XVIII — на початку XIX ст. на території колишнього Васильківського повіту Київщини, як і всієї шляхти, нащадки якої відомі сьогодні як колишні «поляки», на теренах Київської та Подільської губерній, насправді є досить різним. Дуже велику частину цієї шляхти і справді складала колишні іммігранти, які, втім, перебралися сюди не тільки з Польщі, але й з інших українських земель, а також з Білорусі, і, можливо з Литви. Початок цій міграції дали договір 1699 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, а також договори 1712 і 1713 років між Росією й Туреччиною, за якими терени Київського та Брацлавського воєводств повернулися після козацьких війн під контроль Корони Польської³². Пізніше на формування цього шляхетського угруповання дуже вплинула місцева територіальна мобіль-

ність шляхти, що дуже зросла з ряду причин у другій половині XVIII–XIX ст.³³ Усі первинні місця виходу означеного шляхетського загалу ще належить виявити дослідникам. Проте історикам уже вдалося вияснити це для деяких шляхетських родин. Наприклад, Білинські герба «Флінта»³⁴, Савинські герба «Новіна» та Барвінські прибули з Галичини, Хоєцькі герба «Любіч», Пшонківські герба «Яніна», Шанявські герба «Юноша», Совицькі та Сумовські — з Польщі, а Ястшембське походили з Пінського Воєводства Великого князівства Литовського (сучасна Білорусь)³⁵, де, як відомо, проживали етнічні українці³⁶. Серед переселенців до Київщини були також українські шляхетські роди з Волині та Поділля³⁷. Так, очевидно, вихідцями з Поділля є Радзівські з с. Дідовщина біля Фастова, тому що чисельний рід під цим прізвищем у XVIII ст. заселяв с. Радзіївці біля Бару, де знаходилося їхнє родове гніздо³⁸. Можна припустити українське походження фастівських Лясот, оскільки цей рід згадується серед української шляхти ще в XVI ст.³⁹ На територію Васильківського повіту Київської губернії прибула досить чисельна група української шляхти з Заушшя на Овруччині (детально нижче). Це, зокрема, Барановські, Болсуновські, Виговські, Дідковські, Закусили, Каленські, Кобилянські, Мошковські, Недашковські, Ходаковські, Чоповські⁴⁰. Подібною була ситуація і на землях сучасної Житомирщини, що входили колись до складу Васильківського повіту Київської губернії, де, окрім давньої місцевої околичної шляхти, проживали численні прибульці-шляхтичі з колишніх Київського, Волинського, а також Мінського воєводств. Наприклад, шляхетський рід Добровольських герба «Дембно» прибув з Кременецького повіту Волинського воєводства⁴¹.

Стосовно власне етнічно української шляхти Правобережжя, дослідження показують, що на 1815 р. у Васильківському повіті Київської губернії проживало велике шляхетське угруповання православного віросповідання. Зокрема, серед місцевих шляхетських родів відомі такі,

що проживали тут ще до Хмельниччини: Волотовські (згадуються в люстрації Білоцерківського староства 1622 р.), Кажановські (Кижановські?) (згадані в люстрації 1616 р. як такі, що з 1555 р. несли тут ленну службу), Соботовичі та інші⁴². Найбільше таких шляхтичів було в південному кутку повіту (села Потіївка, Озерна, Чупира), де мешкало близько 180 шляхетських православних родів. Навколо розташовувалися населені пункти з меншою кількістю шляхетських осель, серед яких вирізнялися Біла Церква, Блощинці, Яблунівка та Пилипча (близько 60 родів православної шляхти)⁴³. На просторах Білоцерківського степу мешкало приблизно 70 православних шляхетських родів. Ще близько 100 родів православної шляхти проживало в північно-західній частині Васильківського повіту. До значніших шляхетських осередків тут належали села Півні, Триліси, Дулицьке, Мазепинці та м. Фастів (біля 70 родів). Загальна чисельність православної шляхти в означених населених пунктах Київщини становила приблизно в 6 тисяч осіб⁴⁴.

Усе ж і українська за походженням шляхта в умовах зазначеної пов'язаності з польською політико-культурною сферою, престижності всього польського та польськомовності комунікаційної мережі, яка зберігалася аж до польського повстання 1830–1831 років, а можливо й довше, зазнавала полонізації. Піддаючись акультурації й асиміляції, багато української шляхти перейшло в католицизм⁴⁵. Очевидно, шляхтичі, що проживали при дворах та в маєтках магнатів, як правило, ставали римо-католиками. Наприклад, римо-католицькою була шляхта Київщини з маєтків Браницьких. Сучасні нащадки цих шляхтичів згадують, що їхні предки відвідували римо-католицькі костели, знали польських молитов, мали вдома польські богослужбні книги і вміли їх читати, співали польські колядки. Багато з них ще на початку XX ст. носили польські імена — Адольф, Базиль, Барбара, Генрік, Гжесь, Зофія, Марцін, Мілядора, Тереза, Тофіля, Францішка, Шимон, Ядвіга, а дехто має їх і сьогодні — Броніслава, Ванда⁴⁶.

Зазнавала в тій чи іншій мірі колонізації й околична українська шляхта, яка, все ж, як видається, в цілому досить стійко зберігала свою українськість, у всякому разі на етнографічному рівні. Тому колонізація її часто була дуже поверховою. Імена цієї шляхти в документах XVIII — середини XIX ст. переважно передані в польській формі — Домініка, Єва, Марцела, Теофіла, Томаш, Юліуш-Матеуш (Меленівські з Коростенщини)⁴⁷, Гжегож, Вавженць (барська околична шляхта)⁴⁸. Але слід мати на увазі, що діловодство тоді взагалі велось польською мовою, і писар, «обізнаний зі шляхетським хорошим тоном, передавав народні імена у польській формі»⁴⁹. Про це свідчить той факт, що в документах трапляються й типово українські форми імен (Лесько, Онисько, Мотрона, Палажка та ін.), які з якоїсь причини писар не виправив на польський манер⁵⁰. Частина української околичної шляхти в означений час перейшла в римо-католицизм. Такі люди відомі, зокрема, серед барської та коростенської околичної шляхти⁵¹. Проте М. Грушевський відзначав, що ці шляхтичі «не завжди були особливо запеклими католиками, часто відвідували як церкву, так і костел, і робили пожертви на ті й інші»⁵². Серед барської околичної шляхти у XVIII ст. навіть спостерігалися конфлікти на конфесійному ґрунті, в яких шляхтичі греко-католики чинили спротив поширенню католицизму римського обряду⁵³. Значна, а можливо й переважна частина української околичної шляхти міцно трималася греко-католицизму.

Судячи з наявних фактів, ніколи не подавалася сильній колонізації так звана зауська шляхта, що проживала довкола старовинного Коростенського городища, що на Житомирському Поліссі. Тут, обабіч річки Уші (нині р. Уж), у радіусі 40 квадратних кілометрів розташовано близько 40 сіл, населених околичною шляхтою. Це, зокрема, села Багринівці, Бехи, Білошичі, Бовсуни, Вигів, Дідковичі, Закусили, Левковичі, Мелені, Недашки, Скурати, Ходаки, Чоповичі та інші. Усі документи на шляхетство місце-

ва шляхта отримала від литовських князів ще до Люблінської унії, в XIV–XVI ст.⁵⁴ У XV–XVII ст. ця земля називалася Заушшям, Зауською волостю, а шляхта — зауською, оскільки більшість цих сіл лежать на правому березі річки Уші. Зауська шляхта підпорядковувалася Київському замкові як особисті васали київського князя, а після ліквідації Київського князівства 1470 р. перейшла в безпосереднє розпорядження київського воеводи⁵⁵. Саме тут до сьогодні проживають нащадки шляхетних Васяновичів, Виговських, Грищенків, Стретовичів, Чопівських, Скуратівських, Невмирицьких, Недашківських, Білошицьких, Левківських, Дідківських та ін., які ведуть свої родоводи з XIV–XVI ст., а то й раніших часів. Вони завжди зберігали українську мову й культуру. Заушанці активно чинили опір спробам окатоличення. Наприклад, у 1680 р. брати Меленівські після охрещення за католицьким обрядом дитини своєї сестри, заміжньої за поляком, викинули немовля на подвір'я, гукаючи: «Хай не множитья між нами собачий лядський народ, хай його пси з'їдять»⁵⁶. Тому більшість з них римо-католиками ніколи й не стали. У період з 1650 по 1720 роки., крім Левковського монастиря, за актовими книгами тут простежується існування ще 13 православних церков у селах Мошки, Дідківці (Дідковичі), Мелені, Шкурати (Скурати), Вигів, Ходаки, Чоповичі, Білошичі (Щорсівка), Невмирицьке (Левковичі), Малі Сингаї, Васьковичі, Папини та Закусили⁵⁷. Протягом XVII–XVIII ст. досить часто можна зустріти імена заушанських шляхтичів у списках Луцького братства, яке, як відомо, чинило впертий опір наступу католицизму. Це, зокрема, Яків і Самуїл Виговські, Степан і Петро Шкуратовські, Митрофан і Степан Дідковські, Іван Ходаковський. А Самуїл Виговський та Петро Шкуратовський обиралися в старшини цього братства⁵⁸.

У XVIII ст. серед зауської шляхти поширилося греко-католицизм. Причому в цей час, що був періодом найбільшого панування на українському Правобережжі польської культури, спостерігалися випадки повернення з римо-ка-

толицтва до греко-католицтва тих заушанських шляхтичів, які з якоїсь причини раніше змінили віросповідання. Це, наприклад, зробили 1775 р. Хома (Томаш) Меленівський з придомку (родового відгалуження) Грищенків та його дружина Маріанна Зубовська, що жили в с. Мелені⁵⁹. А з входженням краю до складу Росії, у 1839 р. заушанська шляхта знову перейшла на православне віросповідання. При цьому вона все ж (у селах Мелені, Скурати та Чоповичі) чинила спротив поширенню православ'я⁶⁰, в чому можна бачити певні прояви її сполонізованості.

Справжню кількість української шляхти, що у XVIII — першій чверті XIX ст. залишалася переважно україномовною і українокультурною, як і кількість сполонізованої мовно та культурно шляхти, що мала українське походження, а також ступінь її сполонізованості ще належить вивчити дослідникам. Проте вже зараз можна твердити, що чисельність україномовної й переважно українокультурної шляхти в Україні в означений період була значною. Зокрема, саме її слід бачити в шляхті, визначеній Д. Бовуа як «польська», що, за його словами, жила на українських теренах «втрачаючи не раз свою мову й релігію»⁶¹. Такої шляхти французький дослідник виявив чимало на Волині та Житомирщині. Це, зокрема, «2516 православних шляхтичів» в околицях Овруча та Житомира (1850), близько 80 тисяч нащадків шляхти в околицях Володимира, Ковеля і Луцька (1920–1930-ті роки), 20 тисяч шляхти «на Волині» (1938) та ін.⁶² А сучасний дослідник околичної шляхти, сам виходець з її середовища О. Васянович, вказує, що лише на Овруччині в 1854 р. таких шляхтичів було понад 20 тисяч⁶³.

Усю цю шляхту, слідом за польськими мемуаристами, працями яких він користувався, Д. Бовуа зараховує до поляків, дивуючись, як вони могли так «деградувати», що навіть втратили мову й релігію, ставши україномовними греко-католиками, а пізніше — православними. До речі, українські історики теж чомусь бачать в означеній шляхті саме поляків.

Я. Дашкевич, зокрема, в передмові до однієї з книг Д. Бовуа заявляє, маючи на увазі шляхту, що «чимало поляків прийняло українську мову і православ'я»⁶⁴. Подібне твердження зустрічаємо і в О. Карліної: «Деполонізація дрібної шляхти проявилася частково в її українізації, що фіксується як наслідок бібіковських реформ приблизно з 1860 року»⁶⁵. Можливо, в цьому ж ключі знаходиться й твердження деяких істориків, наприклад, Я. Грицака, про велику сполонізованість українців у минулому⁶⁶.

Все ж, як видається, по-перше, дуже сумнівно, щоб етнічно польська шляхта, що століттям раніше прибула з власне Польщі, живучи в умовах панування польської культури й католицької релігії, колись була навернена в упосліджене поляками уніатство. А по друге, в умовах панівного становища на українському Правобережжі польської культури та мови, практично повної польськомовності освіти, діловодства та інших засобів комунікації, і взагалі престижності всього польського практично аж до середини XIX ст. (а на Волині ще й відновлення такого стану речей у 1920–1930-х роках), польська шляхта просто не могла зукраїнізуватися. Українська ж шляхта не могла не зазнавати в тій чи іншій мірі полонізації, про що, до речі, свідчать і згадувані Д. Бовуа польські слова й прислів'я, вживані україномовною шляхтою. Те, що в таких умовах частина шляхти ще залишалася, принаймні мовно та етнокультурно, українською, означає її українське походження, а також значну чисельність і опірність польській етнокультурі. А ще слід мати на увазі, що українське шляхетське середовище Правобережжя у XVIII ст. постійно поповнювалося вихідцями з лівобережного козацтва. Як повідомив авторові цих рядків у приватній бесіді дослідник шляхти Є. Чернецький, по перше, міграційний рух між Правобережжям і Лівобережжям у той час був дуже інтенсивним, причому в деякі періоди міграція спрямовувалася переважно на правий берег Дніпра. А по-друге, людей козацького стану, що прибували з Лівобережжя, зараховували, як правило, саме до шляхти.

Слід зазначити, що не тільки українська шляхта піддавалася польському впливу. Аналогічного впливу, тільки українського, хоча, очевидно, й у дещо іншій площині, зазнавала і польська шляхта, що мігрувала на українські землі. Прибувши в Україну, польські шляхтичі, судячи з усього, інтенсивно вступали у шлюбні зв'язки з шляхтою українською. І це закономірно, адже вся шляхта Речі Посполитої, незалежно від етнічної приналежності, виступала єдиною соціальною групою, що протистояла всім іншим. А в міграціях, як відомо, беруть участь, у першу чергу неодружені молоді чоловіки. Про прибуття в Україну таких молодих поляків-шляхтичів, які приставали тут у прийоми ще до Козацької революції середини XVII ст., йшлося вище. Очевидно, серед польської шляхти, яка мігрувала на терени Брацлавського та Київського воєводств з початку XVIII ст., було теж багато неодружених молодиків, які брали шлюб з місцевими шляхтянками. Діти прибулої польської шляхти, що проживала в Україні серед чисельної місцевої української шляхти, далі продовжували змішуватися з нею, шляхом пошлюблення. Це сприяло українізації такої шляхти на побутовому рівні етнокультури, хоча самосвідомість її залишалася польською.

Відомо також, що навіть у родинях дрібної шляхти, які були наближені до магнатів та іншої сполонізованої й польської аристократії, часто розмовляли по-українськи⁶⁷. Тому під питанням залишається значний рівень полонізації (про що, як правило, твердять) і цієї шляхти, а також те, в чому ця сполонізованість виражалася. Наприклад, як повідомляють інформатори з Фастівщини, різні тутешні шляхетські роди, за спогадами їхніх дідусів і бабусь, у тому числі отриманих від попередників, мали різний рівень сполонізованості. Наприклад, різним було ставлення до польської культури в родах Чеховичів і Лясот, поєднаних шлюбними зв'язками. Чеховичі ще на початку XX ст. всіляко підкреслювали свою причетність до польської культури, хоча в побуті були україномовними. Своїх дітей вони теж учили в

польській школі, що діяла в той час у Фастові. Лясоти ж в означений період ототожнювали себе саме з українцями, хоч були, як і інші фастівські шляхтичі, римо-католиками, знали польські колядки й певною мірою польську мову. Дітей вони вчили в російській школі, а після появи українських шкіл — у цих школах⁶⁸. Якщо врахувати, що Лясоти є давнім українським шляхетським родом, то, можливо, саме цим пояснюється невеликий пієтет їхніх нащадків з Фастова до польської культури в кінці XIX — на початку XX ст. Очевидно, вони свого часу були менше сполонізовані, ніж їхні родичі та свояки Чеховичі, предки яких могли мати польське походження.

Коли починаєш заглиблюватися в родоводи нащадків колись сполонізованої шляхти та в різні етнографічні реалії минулого (а багато хто з нащадків шляхти має їх чимало й сьогодні та береже як реліквії), то знаходиш немало питомо українських, але не пов'язаних з селянським середовищем етнокультурних елементів, і навіть деякі прояви поверховості полонізації. Зокрема, інформанти часто повідомляють про знання всіма предками, що жили ще у XIX ст., польської мови, і в той же час їхню побутову україномовність; випадки, коли ксьондзи карали когось за недостатнє знання молитов польською мовою; українські елементи в звичаях, побуті та ін. І це в той час, коли ці люди всіляко намагалися дистанціюватися від «мужиків», якими були українські селяни, та не допустити запозичень з місцевої селянської (звичайно ж, української) культури, як «нижчої» та «мужицької»⁶⁹. Аж до початку, а подекуди й у першій половині XX ст. нащадки шляхти, навіть і ті, що були декласовані стараннями російських властей, в основному дотримувалися ендогамності у рамках своєї верстви, майже не змішуючись із «мужиками». Випадки несхвального ставлення старших людей — вихідців з колишньої шляхти — до одруження їхніх нащадків із «мужиками» зафіксовані нами на Фастівщині навіть стосовно другої половини XX ст. (1968 та 1979 роки)⁷⁰.

Про ставлення ж до української мови, як до «мужицької», стосовно своїх далеких предків, які, як підкреслюють сьогодні їхні нащадки, обов'язково знали також польську мову, ніхто з інформантів не говорить. Це збігається з даними відомого краєзнавця середини ХІХ ст. Л. Похилевича, який про шляхту Київщини, яку він, як це було прийнято, вважав «польською», писав: «По польски считают себя обязанными объясняться только с ксендзами, сохраняющими в нашем крае совместно с некоторыми богатыми помещиками, остатки полонизма. Между собою шляхтичи польские говорят обыкновенно по малоросски»⁷¹. На думку Є. Чернецького, шляхта з колишнього Васильківського повіту у ХІХ ст. була «майже на сто відсотків» україномовною⁷². У радянські ж часи, як підмітив письменник Валерій Шевчук, так звані «поляки» Правобережжя, тобто нащадки шляхти, виявилися елементом, набагато стійкішим за тих, які вважалися українцями, вперто опираючись русифікації та зберігаючи українську мову⁷³. З їх числа вийшло чимало свідомих борців за українську культуру й ідею. Припускаємо, що означене ставлення до української мови у так званих «поляків» українського Правобережжя склалося тому, що ця мова для них ніколи не була «мужицькою», оскільки цією мовою розмовляла шляхта українська, з якою зустрічалися та змішувалися шляхом пошлюблення представники власне польської шляхти, які іммігрували в Україну з Польщі. До речі, ці люди тепер вважають себе саме українцями і не виявляють ніякого бажання емігрувати до Польщі, на відміну від представників інших нацменшин, що, як правило, або вже емігрували, або мають чітко виражене бажання емігрувати на історичні батьківщини. Очевидно, не останню роль у цьому грає українське коріння означених «поляків».

І все ж до 1830-х років українська шляхта Правобережжя, перебуваючи в культурно інформаційному просторі, де неподільно панували польська мова та культура, у тій чи ішій мірі зазнавала полонізації. Причому це стосу-

валося не тільки, а в ряді випадків і не стільки етнокультурного зрізу життя, як самосвідомості. В означений період українська етнічна самосвідомість на Правобережжі, зокрема її вищий рівень, взагалі перебували в дуже невизначеному стані. Усі центри українського відродження, яке починається в першій половині ХІХ ст., знаходилися на Слобожанщині та Лівобережжі. Саме звідти поширюється українською інтелігенцією й новий ендотонім — «українці». Але ці віяння майже не досягали Правобережжя. І лише після польського повстання 1830–1831-х років ситуація змінюється. Саме після цього повстання російська влада починає вживати енергійних заходів, посилені після польського повстання 1861–1863-х років і спрямованих на подолання польського культурного панування на українському Правобережжі. Тут були ліквідовані польські й стали впроваджуватися російські державні та інші суспільно-політичні структури. І що дуже важливо, стала витворюватися мережа російських закладів освіти, які замінили ліквідовану польську освітню мережу⁷⁴. Ці заходи крутнули колесо полонізації української шляхти у зворотний бік. Звичайно, вони були спрямовані на русифікацію місцевої соціальної верхівки. Але стосовно дрібної шляхти означені зміни тягли за собою зняття тиску полонізації й повернення її в лоно української етнокультурної та етнічної стихії.

До вказаних заходів російських властей слід додати організовану ними масштабну кампанію, що мала на меті декласацію дрібної шляхти (яка була опорою польських магнатів та релігійних кіл на Правобережжі), зокрема перевірку відповідних документів, які підтверджували її шляхетство. Перевірка вдарилася в першу чергу по шляхті, що жила при дворах і в маєтках магнатів, оскільки ці люди, що давно відірвалися від своїх родових гнізд, як правило, не мали відповідних документів й тому були переведені в селяни та міщани. І якщо на перших порах аристократи ще якось підтримували їх, то з часом, втягуючись у товарно-грошові відносини, стали відмовлятися

від такої підтримки, оскільки бажали звільнити землі, щоб вигідно їх продати чи здати в оренду тощо⁷⁵. Втрата покровительства з боку магнатерії та переведення в селяни означеної шляхти, що була значною мірою полонізована, прискорили її деполонізацію, а також українізацію власне польського етнічного елементу в її складі. Околична ж шляхта, зокрема зашанська, живучи, як правило, споконвіку на одному місці, зберегла відповідні документи та надані в далекому минулому клаптики землі, що служило підставою для одержання в Російській імперії дворянства. Вона підтвердила своє шляхетство і тому потрапила в дворяни, незважаючи на неможливість. Разом із тим означені події сприяли зникненню навіть тих досить поверхових проявів полонізації, які були властиві околичній шляхті раніше.

У 1925–1935-х роках радянськими властями у районі Житомира було створено польську автономну зону — «Мархлевщину» (від прізвища одного з лідерів польських більшовиків), що мала стати лабораторією з формування «польської пролетарської культури». Тут вживали енергійних заходів з реполонізації через школи, газети та різні видання, радіо, регіональне офіційне мовлення тощо тих осіб, які, будучи вже переважно україномовними, все ж у ході перепису 1926 р. визнали себе поляками (496 тис. осіб)⁷⁶. Проте закінчився цей більшовицький експеримент масовими репресіями та знищенням «Мархлевщини». Такі ж репресії були застосовані й щодо інших декласованих нащадків шляхти Правобережжя, яка свого часу зазнала полонізації та включала значний польський елемент. Саме тоді й ті, котрі ще визнавали себе поляками, змінили свою національність на українську, хоч це далеко не завжди гарантувало безпеку. Зокрема, нащадки деяких репресованих повідомляють, що їхнім предкам ставили у провину як «шпигунство на користь Польщі», так і «український буржуазний націоналізм»⁷⁷. Цим, до речі, вони відрізняються від євреїв, які за таких обставин міняли національність на російську та зросійщувалися. Дехто з нащадків шляхти

міняв також прізвища, наприклад, фастівські Пютровські стали Петровськими⁷⁸.

Окремо слід зупинитися на долі української шляхти у Галичині, що завжди перебувала «під Польщею», навіть у часи входження до складу Австро-Угорщини, і вважалася давно сполонізованою. Багата шляхта в цьому краї й справді давно сполонізувалася. А от дрібна шляхта, виявляється, як і на Правобережжі, дожила практично до наших днів саме як українська. Судячи зі слів інформаторів, галицька околична шляхта, в усякому разі на етнографічному рівні, українською залишалася завжди. Кількість цієї шляхти, її розселення, роди та придомки ще належить виявити ретельними дослідженнями. Якоюсь мірою про галицьку шляхту можна дізнатися, очевидно, з роману А. Чайковського «Сагайдачний». На початку твору автор дає коротку характеристику галицькій дрібній шляхті, з середовища якої вийшов славетний гетьман. На думку одного з наших інформаторів, письменник, описуючи українську шляхту з сіл Чайковичі, Білина Велика, Лука, Ортиничі, Гординя, Кульчиці, Городище, Сілець, Бережниця, Бачина, Топільниця, Явора, Комарники, Ільник на Самбірщині, а також зі Стрийщини — села Крушельниця та Корчин⁷⁹, взяв за основу побут сучасної йому шляхти кінця ХІХ — початку ХХ ст. Його опис збігається з фактами, одержаними нашим інформатором від своїх батьків та дідів⁸⁰.

На початку ХХ ст. ця шляхта, за повідомленнями інформаторів, мала стійку українську самосвідомість. Саме галицька шляхта, за їх словами, стала основним постачальником кадрів Українського січового стрілецтва, а також ОУН–УПА, оскільки в її середовищі зберігалася почуття відповідальності за стан справ у соціумі, вона була набагато соціально активнішою за селянство. Саме шляхтичі першими йшли в УСС, ОУН та УПА, а вже за ними тяглися «хлопи»⁸¹. Все ж чітко виражена українська самосвідомість, очевидно, з'явилася у шляхетському середовищі Галичини внаслідок розгортання українського відродження у кін-

ці XIX — на початку XX ст. Гадаю, що до середини — другої половини XIX ст. такої самосвідомості галицька шляхта не могла мати. Інша справа, що саме шляхетське середовище, як соціально активніше, динамічніше та відповідальніше за селянське, першим сприйняло ідеї українського відродження. Цьому, судячи з усього, сприяло збереження української етнокультури в середовищі означеної шляхти. І під час національно-визвольних змагань початку — середини XX ст. на теренах Галичини місцева українська шляхта знову стала відігравати роль національної еліти чи близької до неї. До речі, про це свідчить велика кількість прізвищ з закінченнями на *-цький*, *-ський* та *-ич* серед діячів ЗУНР, УСС, ОУН та взагалі місцевої української інтелігенції. До українських шляхетських родів Галичини належать Будинкевичі, Витвицькі (Васильковичі Витвицькі), Волковецькі, Гошовські, Ільницькі, Ковалевичі, Красівські, Креховецькі, Лабенські, Лавровичі, Мельниковичі, Монташевичі, Могитичі, Носовичі, Сабани, Сірковичі, Тишківські, Халупінські, Янишківські та багато інших. Більшість із названих родів є вихідцями з шляхетського села Витвиця на Івано Франківщині та ведуть початок десь із XIV ст., можливо, навіть раніше, й мають герби «Драгосас», «Зух» та ін.⁸²

В умовах польського панування, зокрема кінця XIX — першої половини XX ст., за спогадами інформаторів, тиск колонізації був дуже сильним. Наприклад, коли дрібним українським шляхтичам вдавалося здобути освіту, їх обов'язково витісняли на роботу у власне Польщу, а тим, хто намагався працювати в рідних краях, польські власті ставили дуже сильні, переважно непереборні перепони. Адвокатами, вчителями, лікарями, чиновниками і т. п. були на Галицьких землях, як правило, поляки. У той же час, коли хто з українців, здобувши освіту, переходив на бік поляків та спольщувався, йому давали різні пільги й заохочення. Але, за словами інформаторів, серед шляхти таких було мало. Наприклад, у с. Витвиця лише один рід Шадурських спольщився

(за пам'яті родичів нашого інформатора, від яких він одержав ці відомості)⁸³. Галицька шляхта в масі трималася здебільшого греко-католицизму. Місцеві шляхтичі, як і згадувана шляхта з Правобережжя, протиставляли себе «хлопам» та дуже дбали про свій гонор. Зокрема, вони мали обов'язкові відмінності від «хлопів» у одязі, намагалися дати дітям освіту, причому погано вчитися та негідно поводитися (красти, пиячити тощо) для шляхтича було ганьбою. Аж до середини XX ст. галицька шляхта в основному дотримувалася ендогамії і не одружувалася з «хлопами», а в церкві ще й сьогодні, зокрема в с. Витвиця, шляхтичі й «хлопи» стоять по різні боки⁸⁴.

Таким чином, проаналізований матеріал, по-перше, спростовує тезу про повну сполонізованість української шляхти, зокрема дрібної, чисельність якої була вельми значною. «Поляки» шляхетського походження з українського Правобережжя виявилися переважно українською шляхтою, яка зазнала певної колонізації, найбільше у площині самосвідомості, оскільки саме шляхетство завжди було пов'язане з політичною культурою Польщі. Етнокультурно ж та мовно місцева шляхта залишалася в основному українською, хоч і зазнавала певних польських впливів. Разом із тим це шляхетське середовище ввібрало в себе досить значний польський та інші етнічні елементи, які, зазнавши, у свою чергу, потужного українського впливу з боку місцевої шляхти, практично розчинились у ній.

По-друге, українська шляхта, зрештою, таки визначилася в кількасотлітньому балансуванні на міжетнічній межі — між поляками й українцями на користь останніх. При цьому вона втратила всю верхівку — князів та магнатерію, а також і якусь частину шляхтичів незначної й особливо середньої заможності, що зазнали акультурації і асиміляції та стали поляками. Означений вибір на користь українськості знову ж пов'язаний з проблемою прикордоння, зокрема зі зникненням міждержавного кордону (в даному разі між Росією та Польщею), який проходив по зем-

дах України і розділяв їх, сприяючи означеному порубіжному становищу шляхти.

¹ *Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. — Warszawa, 1976. — Т. 1. — S. 157; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5. — С. 68; Русина О. Україна під татарми і Литвою. — К., 1998. — С. 193–196; Лескинен М. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. — М., 2002. — С. 14–15, 54; Brockenheim K. Dworek, Kontusz, Karabela. — Wrocław, 2004. — S. 18.*

² Аж до першої половини XVIII ст., а на Правобережжі та Заході України до другої половини XIX — початку XX ст., українці звалися «руссю» (збірна форма множини), а в однині «русин» (*Балушок В. Несподіванки української етнонимії // Київська старовина. — 2002. — № 5 (347). — С. 28–29.*)

³ *Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 81.*

⁴ *Зазуляк Ю. Нотатки на маргінесі сучасних російських досліджень з історії Галичини XIV–XVI століть (Дещо про грамоти князя Лева, перемиську шляхту та її генеалогію) // Український гуманітарний огляд. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 27–28.*

⁵ *Зазуляк Ю. Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV–XV ст. // Ruthenica. — К., 2006. — Т. 5. — С. 189.*

⁶ *Зазуляк Ю. Нотатки на маргінесі... — С. 31.*

⁷ Там само. — С. 43.

⁸ *Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. — Kraków, 1957. — Т. 1. — S. 252.*

⁹ Див. про це: *Левичвкий О. Ганна Монтовт // На переломі: друга половинна XV — перша половинна XVI ст. / Упор. і передм. О. Русиної. — К., 1994. — С. 100 та ін.*

¹⁰ *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. — К., 1993. — С. 171; Її ж. Витоки роду Немиричів // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. — С. 164–166 і наст.*

¹¹ *Грушевський М. Кілька київських документів XV–XVI в. // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Л., 2002. — С. 114.*

¹² Там само. — С. 114, 122–125.

¹³ *Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 208.*

¹⁴ *Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї // Київська старовина. — 2001. — № 4 (340). — С. 27.*

¹⁵ *Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1995. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 294. Там само*

див. про сумнівну фігуру самого Мелешка і про сумніви у його авторстві.

¹⁶ Там само. — С. 298, 300.

¹⁷ Там само. — С. 298.

¹⁸ Там само. — С. 299–300.

¹⁹ *Сосновська Д. Історія як сумнів // Критика. — 2006. — Число 9 (107). — С. 20.*

²⁰ *Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. — К., 2007. — Т. 2. — С. 191.*

²¹ *Мойсієнко В., Васянович О., Долгополова Л. Мелені і меленівці. — Житомир, 2007. — С. 11.*

²² Підтвердження Меленівським на право володіти землями // *Мойсієнко В., Васянович О., Долгополова Л. Мелені і меленівці. — Житомир, 2007. — С. 26.*

²³ Там само.

²⁴ *Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Л., 1898. — Т. XXII–XXIV. — С. 136–137.*

²⁵ *Brockenheim K. Dworek, Kontusz, Karabela. — S. 23.*

²⁶ *Bystroń J. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. — S. 44–45.*

²⁷ Цит. за: *Мойсієнко В. Акти Житомирського уряду кінця XVI — початку XVII ст. — важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського градського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид В. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — С. 34.*

²⁸ Там само.

²⁹ Про визначальну роль комунікацій, особливо інформаційних, утворенні та різного роду трансформаціях етнічності й етнокультури див.: *Арутюнов С. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — М., 1989. — С. 20–40; Szyrkiewicz S. Silva ethnikum // Konflikty etniczne. Źródła — typy — sposoby rozstrzygania. — Warszawa, 1996. — S. 320.*

³⁰ *Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Л., 2002. — С. 327.*

³¹ Записано від Пономар Людмили Григорівни, 1956 р. н., що народилася в с. Яблунівка, Макарівського р-ну Київської обл., нині проживає в Києві, а також від Опанасенко (в дівоцтві Домашевської) Людмили Антонівни, 1950 р. н., що народилася в с. Мар'янівка Васильківського р-ну Київської обл., нині проживає в м. Фастів Київської обл.

³² *Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII — початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. — Біла Церква, 2007. — С. 13.*

³³ Про ці причини див.: Там само. — С. 49–50.

³⁴ Дуже часто через схожість назв населених пунктів, від яких походять шляхетські прізвища, останні є

- однаковими в різних за походженням родин. У такому разі в нагоді стають герби, якими володіла шляхта, оскільки вони були спільними, як правило, у родичів.
- ³⁵ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування. — С. 15–22, 45, 67, 69. Дані про Пшонківських записано також від Пшонківського Олександра Володимировича, 1965 р. н., с. Фастівець Фастівського р-ну Київської обл., нині проживає в м. Біла Церква.
- ³⁶ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — К., 1994. — С. 196.
- ³⁷ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування. — С. 69.
- ³⁸ Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. — С. 326.
- ³⁹ Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 155, 212, 238, 302.
- ⁴⁰ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування. — С. 68.
- ⁴¹ Там само. — С. 26, 37.
- ⁴² Там само. — С. 73.
- ⁴³ Там само. — С. 66–67.
- ⁴⁴ Там само. — С. 66–67, 75.
- ⁴⁵ Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. — С. 327.
- ⁴⁶ Пшонківський О. В.; Опанасенко Л. А.; Нагорна (в дівочтві Лясота) Зоя Євгенівна, 1953 р. н., м. Фастів Київської обл.; Петровський Ігор Миколайович, 1955 р. н., м. Фастів; Петровський Микола Павлович, 1929 р. н., народився на хуторі Кончаки Фастівського р-ну Київської обл., нині проживає в м. Фастів; Шимак Ванда Адольфівна, 1951 р. н., м. Фастів; Сидорчук Ніна Антонівна, 1954 р. н., м. Фастів (походить зі сполонізованого шляхетського роду Дебопре, який має французькі корені, поблизу Шепетівки Хмельницької обл.); Макоївцев (в дівочтві Лясота) Людмила Миколаївна, 1957 р. н., м. Фастів.
- ⁴⁷ Мойсієнко В., Васянович О., Долгополова Л. Мелені і меленівці. — С. 33, 35, 38, 40, 41; Користуюся також інформацією Васяновича Олександра Олександровича, 1974 р. н., що походить з роду Меленівських із с. Мелені Коростенського р-ну Житомирської обл., нині проживає в Києві.
- ⁴⁸ Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. — С. 326.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само. — С. 326–327.
- ⁵¹ Там само. — С. 328; Мойсієнко В., Васянович О., Долгополова Л. Мелені і меленівці. — С. 40.
- ⁵² Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. — С. 328.
- ⁵³ Там само. — С. 329.
- ³⁴ Васянович О. Деякі особливості обрядової та святової їжі околичної шляхти Коростенщини // Волинь-Житомирщина. — 2007. — № 16. — С. 1.
- ⁵⁵ Васянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся // Берегиня. — 2004. — № 3.
- ⁵⁶ Мойсієнко В., Васянович О., Долгополова Л. Мелені і меленівці. — С. 8.
- ⁵⁷ Васянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Мойсієнко В., Васянович О., Долгополова Л. Мелені і меленівці. — С. 40.
- ⁶⁰ Там само. — С. 8.
- ⁶¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Польки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 152.
- ⁶² Там само. — С. 149, 153; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996. — С. 342.
- ⁶³ Васянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся.
- ⁶⁴ Дашкевич Я. Даліель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996. — С. 26.
- ⁶⁵ Карліна О. Кінець міфів про Україну-Аркадію // Український гуманітарний огляд. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 62.
- ⁶⁶ Див.: Дмитренко Н. Ярослав Грицак: Без відкриття Америки ніколи не було би України // Україна молода. — 2 листопада 2007 (№ 202 (3233)). Судячи з висловлювань п. Я. Грицака, він не враховує потужні пласти традиційно-побутової культури, які, як бачимо, не зазнали великої сполонізованості навіть у рядової шляхти, а що вже казати про простолуд.
- ⁶⁷ Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. — С. 327.
- ⁶⁸ Нагорна З.
- ⁶⁹ Про протиставлення себе «мужикам», властиве в минулому шляхті, одностайно повідомляють нащадки і шляхти, що проживала в маєтках магнатів, і околичної: Пшонківський О. В.; Нагорна З. Є.; Васянович О. О.; Петровський І. М.; Петровський М. П.; Опанасенко Л. А.; Макоївцев Л. М.; Радзівський Геронтій Володимирович, 1945 р. н., с. Дідовщина, Фастівського р-ну, Київської обл.; Мельник Віталій Макарович, 1938 р. н., уродженець с. Фастівець Фастівського р-ну Київської обл., нині проживає в м. Фастів; див. також: Гудченко З. Традиційне будівництво на Малинщині (за експедиційними дослідженнями 2003 р.) // Нар. творчість та етнографія. — 2006. — № 3. — С. 79.
- ⁷⁰ Опанасенко Л. А.; Нагорна З. Є.

⁷¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2005. — С. 414.

⁷² Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування. — С. 70.

⁷³ Шевчук В. Сад житейських думок, трудів та почуттів. Автобіографічні замітки // Шевчук В. Стежка в траві. Житомирська сага: У 2 т. — Х., 1994. — Т. 1. — С. 54.

⁷⁴ Детально про все це: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор; Його ж. Битва за землю в Україні 1863–1914.

⁷⁵ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. — С. 163–174.

⁷⁶ Там само. — С. 148, 150.

⁷⁷ Нагорна З. Є.; Петровський І. М.; Шимак В. А.; Сидорчук Н. А.

⁷⁸ Петровський І. М.

⁷⁹ Див.: Чайковський А. Сагайдачний: Іст. роман у 3 кн. / Упор., авт. післямови та приміт. В. Яременко. — К., 1989 (Б-ка іст. прози). — С. 7.

⁸⁰ Витвицький Михайло Михайлович, 1947 р. н., народився в с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл., нині проживає в смт. Борова Фастівського р-ну Київської обл.

⁸¹ Витвицький М. М.; Греб В'ячеслав Федорович, 1957 р. н., народився у Галичині, нині проживає в м. Фастів Київської обл.

⁸² Історія Витвиці в документах і спогадах / Уклала О. Витвицька. — [б. м.], 1992. — С. 101–105.

⁸³ Витвицький М. М.

⁸⁴ Витвицький М. М., Греб В. Ф.

Appearance and existence of the Ukrainian gentry relates to the traditions of Polish political culture, so during the whole period of its life it was between the Ukrainian and the Polish ethnic groups. Polanisation of the Ukrainian gentry begins at the date when some of the Ukrainian territories became a part of Poland and strengthens after Cossack revolution in the middle and at the end of the 16th century. Especially this process becomes effective at the beginning of the 18th century when a great part of gentry from other Polish lands migrates to Pravoberezhia (right-banked Ukraine). Nevertheless, having captured upper class and partially middle class of the Ukrainian gentry, polanisation mainly influenced consciousness and less religion of the lower class of the Ukrainian gentry. As for ethnoculture and language local gentry was mostly Ukrainian and it assimilated numerous Polish gentlemen-immigrants.